

У 2020 році історія астрономії в Харкові відраховує свій 212-й рік, а Харківська астрономічна обсерваторія відзначає 137-му річницю від дня заснування. Минулі роки були для харківських астрономів часом дуже напруженої праці. Серед наших випускників і співробітників ціла плеяда видатних астрономів, які отримали світове визнання: О.Л. Струве, Б.П. Герасимович, В.Г. Фесенков, М.П. Барабашов, О.А. Мельников та інші. Понад 30 об'єктів у Сонячній системі (малі планети і кратери на Місяці, Марсі та Венері) названі іменами астрономів Харківського університету. Академіками В.Г. Фесенковим і М.П. Барабашовим створена широко відома наукова школа планетознавства. За часи існування астрономії в Харківському університеті опубліковано понад 3 тисячі наукових робіт, захищено понад 50 кандидатських і 20 докторських дисертацій.

Збереження і розвиток наукової школи з більш ніж 200-річною історією є одним із головних завдань колективу Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна. У цьому контексті особливого значення набуває об'єктивне відображення всіх етапів становлення в Харкові великої світоглядної науки — астрономії. Певні кроки у цьому напрямі вже зроблено: у 2008 р. видано книгу «200 років астрономії в Харківському університеті». Дуже важливою складовою відтворення історії астрономії в Харкові є реконструкція наукових біографій, оскільки вони в першу чергу розповідають про те, як робиться наука. Біографії багатьох харківських учених, чії роботи і діяльність залишили помітний слід в астрономії, безсумнівно заслуговують на ґрунтовний виклад, але, на жаль, слід констатувати, що через різні обставини в пам'ять про більшість соратників і вчителів наших вчителів не було написано навіть некролога.

Публікація статті, присвяченої науковій біографії харківського астрофізика М.С. Саврона, є одним із суттєвих кроків у цьому напрямі.

Ю.Г. ШКУРАТОВ,

член-кореспондент НАН України, доктор фізико-математичних наук,
професор, директор НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна (2004—2014)

<https://doi.org/10.15407/sofs2020.02.096>

УДК 929:524.33+524.4

М.А. БАЛИШЕВ, кандидат історичних наук, директор,
Центральний державний науково-технічний архів України,
вул. Університетська, 4, Харків, 61003, Україна,
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com

ІСТОРИКО-БІОГРАФІЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЖИТТЯ ТА ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКОГО АСТРОФІЗИКА ПРОФЕСОРА МСТИСЛАВА СЕРГІЙОВИЧА САВРОНА (1902—1943)

Стаття присвячена дослідженню життя і творчості вітчизняного астронома М.С. Саврона, фахівця у галузі галактичної та позагалактичної астрономії. Висвітлено етапи наукового шляху талановитого вченого, астронома-спостерігача, який вивчав фізичні характе-

Цитування: Балишев М.А. Історико-біографічне дослідження життя та творчості українського астрофізика професора Мстислава Сергійовича Саврона (1902—1943). *Наука та наукознавство*. 2020. № 2 (108). С. 96—124. <https://doi.org/10.15407/sofs2020.02.096>

ристики Сонця, успішно фотографував малі планети і астероїди головного поясу (Аквітанію, Весту, Гриду, Флору, Цереру), здійснив серію багаторічних спостережень змінних зір. Саврон одним із перших серед вітчизняних астрономів досліджував змінні зорі, зокрема Нові у сузір'ях Геркулеса, Орла та Ящірки, які, за сучасними даними, є проміжними полярями (DQ Herculis, V603 Aquilae). Астроном вивчав потрібну зоряну систему Дельту Лебеда, спостерігав рідкі зорі O-типу, фотографував відомі кулясті скупчення M13 у сузір'ї Геркулеса та M15 у сузір'ї Пегаса, в якому також міститься багато змінних зір; досліджував довгоперіодичну комету Джонсона (1936). В Харківській астрономічній обсерваторії Саврон виконав ґрунтовну науково-дослідницьку роботу, присвячену проблемі поглинання фотографічних променів в атмосфері Землі. У складі делегації харківських астрономів взяв участь у спостереженнях так званого «Великого радянського затемнення» — повного сонячного затемнення 1936 р.

Наведено приклади співпраці астронома з провідними ученими Харківської астрономічної обсерваторії проф. Б.П. Герасимовичем, проф. М.П. Барабашовим, Б.Є. Семейкіним та П.Г. Пархоменко; показано участь Саврона у розбудові інструментальної бази обсерваторії; проаналізовано його наукові публікації.

Розглянуто адміністративно-педагогічну діяльність ученого у закладах вищої освіти: в Харківському державному університеті імені О.М. Горького, Харківському державному педагогічному інституті імені Г.С. Сковороди, зокрема на посадах декана географічного та фізико-математичного факультетів, завідувача кафедри астрономії.

Документально підтверджено діяльність проф. М.С. Саврона під час Другої світової війни, зокрема висвітлено його участь в організації Ради наук у Харкові та роботу в Науково-технічній управі під час німецької окупації міста у 1941–1943 рр.

Ключові слова: астрофізика, галактика, мала планета, змінні зорі, Нова у Геркулесі 1934, туманність, «Велике радянське сонячне затемнення», позагалактичні об'єкти, Харківська астрономічна обсерваторія, Харківський державний університет, Харківський державний педагогічний інститут.

Вступ. Період першої половини ХХ століття є дуже важливим етапом для становлення та розвитку української астрономічної науки, в першу чергу харківської астрономії. У 1920—1930-х рр. у Харкові в галузі астрометрії розпочалися фундаментальні роботи меридіанних спостережень схилень зір абсолютними методами та спостережень зір Копфа — Ренца за програмами Міжнародного астрономічного союзу; виконувався широкий спектр досліджень у галузі астрофізики, спрямованих на вивчення фізичних умов на Місяці та Сонці, планет та міжзоряного середовища; проводилася ґрунтовна робота у галузі небесної механіки, присвячена динаміці малих планет групи Юпітера, визначенню та покращенню орбіт астероїдів і малих планет.

І хоча до галереї історичних портретів харківської астрономії включено цілу плеяду видатних учених, які повністю присвятили себе Науці та заклали підвалини багатьох напрямів сучасних астрономічних досліджень, чиї життя та наукова діяльність безпосередньо пов'язані з Харківською астрономічною обсерваторією, у нашому дослідженні ми зосереджуємося на відтворенні наукової біографії проф. Мстислава Сергійовича Саврона.

Слід зауважити, що М.С. Саврон був одним із перших астрономів в Україні, хто в 1930-х рр. досліджував змінні зорі, зокрема Нову в сузір'ї Герку-

леса 1934 року [1], яка, після того як згасла, стала прототипом магнітних катаклізмичних подвійних систем — проміжних полярів (DQ Her-type stars). У DQ Herculis спостерігаються 71-секундні коливання блиску, пов'язані з обертанням магнітного білого карлика. Оболонка цієї зорі під час спостережень того періоду була надто яскравою, і можна було спостерігати лише падіння блиску як Нової зорі [2].

Саврон є одним із перших представників планетної наукової школи академіка М.П. Барабашова, основними об'єктами досліджень якої були Місяць, планети та Сонце, а методами — фотографічна фотометрія, спектрофотометрія та колориметрія поверхні зазначених тіл [3]. Саврон брав участь у дослідженнях із зоряної, галактичної та позагалактичної астрономії; вивченні фізичних характеристик Сонця, координат і розмірів сонячних плям; досліджував низку астероїдів головного поясу Сонячної системи.

Актуальність обраної теми. Історія астрономії у Харкові розпочалася з утворення у 1808 р. у Харківському університеті астрономічного кабінету та читання лекцій Іоганом Гуттом (1763—1818), астрономом Франкфуртського університету. За період становлення астрономії як визначної світоглядної науки харківські астрономи досягли значних успіхів: чимало з них отримали світове визнання, було створено загальновідому наукову планетну школу, дослідження у галузі фізики та хімії Місяця, великих та малих планет Сонячної системи отримали високу оцінку наукового співтовариства. Але персональна історія харківської астрономії, насамперед першої половини ХХ ст., все ще залишається майже недослідженою.

Основною перешкодою в реалізації документально-біографічних досліджень з історії харківської астрономії цього періоду є обмеженість наявної фактографічної бази, оскільки джерела, що залишилися, малоінформативні та іноді важкодоступні для вивчення. Спираючись на рідкісні, розпорошені часом архівні документи, ми намагаємось відтворити інформаційні прогалини в дослідженні персональної історії харківської астрономії.

Аналіз досліджень і публікацій. Особливість постаті М.С. Саврона на тлі української астрономії полягає в її тісному зв'язку з історією Харківського державного університету імені О.М. Горького¹ та Харківського державного педагогічного інституту імені Г.С. Сковороди². Водночас ім'я науковця майже втрачене для історії вітчизняної науки, оскільки навіть ретельний історіографічний пошук дає нам лише кілька публікацій, де можна зустріти згадування про нього.

Наприклад, фундаментальні праці «Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна за 200 років» [4] та «200 лет астрономии в Харьковском университете» [5] повідомляють нам, що проф. М.С. Саврон працював у Харківській астрономічній обсерваторії, викладав астрономію в Харківському державному університеті та загинув у роки окупації міста під

¹ Зараз Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.

² Зараз Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди.

час Другої світової війни [4, с. 417; 5, с. 185]. В декількох інших публікаціях про нього «мимохідь» згадано як про одного з «вмілих організаторів і активних учасників виховної роботи в Харківському державному педагогічному інституті» [6, с. 124], охарактеризовано як колаборанта [7, с. 69], викладено одну з версій про його трагічну загибель [8, с. 59].

Мета роботи — провести комплексне історико-біографічне дослідження життя і творчості українського вченого-астрофізика професора Мстислава Сергійовича Саврона, максимально повно відтворивши його наукову біографію.

Методи дослідження і джерельна база. Застосовано спеціальні методи — історико-біографічний, історико-хронологічний, ретроспективний та методи джерелознавчого аналізу. Джерельну базу дослідження склали матеріали фондів архіву Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна; Архіву Російської академії наук (фонд 555); Державного архіву Харківської області (фонди р-2792, р-3076, р-3081, р-4293); архіву Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна; архіву Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди [9, 10, 11—36, 37].

Результати дослідження. Мстислав Сергійович народився 21 грудня 1902 року в Полтаві, як він сам зазначав у своїй «Автобіографії» — «...в родині службовця»: сім'я дрібного чиновника міської поліції Сергія Івановича Саврона згодом перебралася до м. Костянтинограда Полтавської губернії, де він обіймав посаду «околодочного наглядача» [38].

Початкову освіту Мстислав Саврон здобував дома; коли постало питання про отримання середньої освіти, навчання продовжилось у великому освітянському місті Харкові, оскільки хлопець демонстрував неабиякі математичні здібності.

У 1912 р. М. Саврон розпочав навчання у Першій Харківській чоловічій гімназії. Завершення повного гімназичного курсу збіглося із буремними подіями громадянської війни доби Української революції 1917—1921 рр. Фізична вада (дуже поганий зір) зберегла Саврона від призову до лав як Добровольчої, так і Червоної армії.

Відразу після закінчення гімназії з 1920 р. М. Саврон розпочинає трудовий шлях на посаді секретаря, згодом — заступника начальника управління обліку Харківського губернського комітету із загальної трудової повинності («Губкомпраці») [37, арк. 3]. Упродовж кількох років він займається адміністративною роботою, активно долучаючись до громадської діяльності: заступник голови так званого «комслужу»³ «Губкомпраці», член Комітету «ДонГолоду» [37, арк. 3].

У 1922 р. М. С. Саврон вступає до Харківського інституту народної освіти (ХІНО), але навчання на першому курсі розтягнеться на декілька років. Пізніше він пояснить: «Року 1922-го вступив до фізико-математичного

³ Комслуж (комітет службовців) — громадська організація на підприємствах та установах, аналог місцевого комітету профспілкової організації.

факультету Харківського університету, але до 1924 р. фактично не навчався, бо доводилось багато працювати для заробітку...» [25]. Це була вже посада інструктора статистичного бюро при Управлінні уповноваженого «Донгубвиконкому» [37, арк. 3].

Навчаючись у ХІНО, Мстислав Саврон стає громадським активістом закладу вищої освіти: секретар профспілкового комітету гірників ХІНО; секретар Правління клубу ХІНО, профуповноважений курсу; неодмінний учасник різних студкомів-членкомів... [37, арк. 3].

Згідно з архівними документами НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна, відновивши навчання на другому курсі фізмату, в 1924 р. він розпочинає діяльність у Харківській астрономічній обсерваторії (ХАО) [9].

Пізніше Саврон пригадував: «...Ще зі шкільних років я дуже пристрастився до астрономії. Починаючи з другого курсу багато студіював різні курси з астрономії, систематично відвідував Обсерваторію, де проводив багато спостережень з практичної астрономії; вивчав методи і практики астрофізичних спостережень; відвідував наукові збори Обсерваторії, де самостійно зробив декілька доповідей і рефератів. Отже, по закінченні Університету напрямок щодо подальшої роботи для мене був цілком визначеним — спеціалізуватися в галузі астрономії...» [25].

Починаючи з січня 1926 р., відповідно до протоколів засідань кафедри астрономії ХАО, він постійно відвідує наукові збори Обсерваторії; у 1928 р. вступає до аспірантури ХАО [9].

Зі спогадів М.С. Саврона: «...У 1928 р. я вступив до аспірантури Харківської астрономічної обсерваторії, де три роки під керівництвом професора Б.П. Герасимовича студіював астрофізику, акцентуючись на структурній зоряній астрономії, яку обрав своїм фахом, астрофотометрії та зоряній статистиці як основних методах дослідження. Аспірантуру закінчив захистом двох наукових робіт: «Розподіл позагалактичних туманностей» і «Поглинання атмосферою фотографічних променів». Після затвердження Наркомпросом УРСР мого захисту почав працювати на Обсерваторії на посаді старшого наукового співробітника сектору астрофізики...» [25].

Уже під час навчання в аспірантурі Мстислав Сергійович розпочинає масштабну викладацьку діяльність, яка, безумовно, була його покликанням: читає математику в Харківському автомоторному учбовому комбінаті (1928—1931); у якості асистента кафедри астрономії викладає «Світознавство» у Харківському інституті політичної (згодом — комуністичної) просвіти (1928—1933); «Космографію» — на робочому факультеті Харківського геодезичного інституту (1930—1933); астрономію і фізику — на посаді доцента Харківського педагогічного інституту професійної освіти (з 1930 р.); з 1930 р. він також постійний лектор Харківського наукового товариства; на посаді доцента як керівник дисципліни викладає астрономію на фізико-математичному факультеті ХІНО та в кількох інших закладах вищої освіти Харкова (1931—1932) [37, арк. 1].

Саврон пригадував: «...Поруч із науково-дослідною я увесь час після закінчення Університету велику увагу віддавав педагогічній роботі. Так, у 1929—1931 рр. викладав астрономію і космографію в Геодезичному інституті; у 1929—1933 рр. — доцент астрономії ВУІКО; з 1931 р. — доцент ХДУ, викладаючи астрономію, фізику та історію фізики на різних факультетах. Проводив також лекції та семінари з аспірантами Астрономічної обсерваторії та інших кафедр Університету з теорії відносності, астрономії і історії фізики...» [25].

Аналіз тематики виступів М.С. Саврона на засіданнях кафедри астрономії упродовж 1928—1930 рр. свідчить, що науково-дослідна діяльність аспіранта концентрувалася, в першу чергу, на різних аспектах роботи наукових керівників. Наприклад, у 1928—1929 рр., коли його наставник Б.П. Герасимович (1889—1937) перебував у відрядженні у США, Саврон розробляє такі теми: «Теорія освітлення планет»; «Про кільце Сатурна» («Теорія кільця Сатурна») та ін.; ними опікувався також проф. М.П. Барабашов (1894—1971), директор Харківської астрономічної обсерваторії [9].

У 1929—1930 рр., після повернення проф. Б.П. Герасимовича Саврон виступає з доповідями: «Про можливість існування чотирьох груп змінних зір»; «Абсолютні величини та період Цефеїд»; «Залежність між абсолютною яскравістю та періодичністю змінних зір»; «Абсорбція світла в міжзоряному просторі» [9]. З 1930 р., зосереджуючись на дослідженні позагалактичних об'єктів, він опрацьовує такі питання: «Туманність Андромеди як зоряне скупчення»; «Анагалактичні туманності»; «Про скупчення туманностей Ceta-Virgo» та ін. [9].

З архівних документів відомо, що Саврону доручається проведення статистичного оброблення матеріалів із двох актуальних на той момент «Каталогів туманностей», складених відомими німецькими астрономами Фрідріхом Беккером⁴ (1928) та Карлом Райнмутом⁵ (1926) [9]. Ідея роботи, поза сумнівом, належала проф. Б.П. Герасимовичу, який нещодавно повернувся з наукового відрядження зі Сполучених Штатів, де упродовж трьох років працював у Гарвардській та інших американських обсерваторіях, активно цікавився напрямами досліджень, характерними для зарубіжних астрономів.

Саврон писав: «Після ретельної перевірки каталогів і усунення всіх об'єктів, стосовно позагалактичної природи яких були сумніви, обробленню підлягали 4592 туманності, з них 3939 за Каталогом Беккера, а 653 туманності за порядком N.G.C.⁶, яких у ньому не було, запозичені з Каталогу Райнмута. Положення всіх туманностей були перетворені в галактичні ко-

⁴ Becker F. A preparatory Catalogue for a Durchmusterung of Nebulae. The general catalogue. Edinburgh: Pubblicazioni della Specola Astronomica Vaticana. Serie Seconda. 1928. Volume sesto.

⁵ Reinmuth K. Die Herschel — Nebel nach Aufnahmen der Konigstuhl Sternwarte. Berlin: W. de Gruyter. 1926.

⁶ New General Catalogue of Nebulae and Clusters of Stars — Новий загальний каталог туманностей та зоряних скупчень.

ординати за допомогою таблиць⁷ проф. П. Емануеллі⁸. Небесну сферу колами галактичної широти поділено на 18 зон, які, в свою чергу, підрозділялися на сферичні трапецоїди (при полюсах — сектори) через кожні 10° довготи. Отже, уся небесна сфера являла собою 648 окремих ділянок, у яких підраховувалася кількість туманностей...» [39, с. 39].

В такий спосіб Саврон проаналізував близько 4000 об'єктів за галактичними зонами (наведеними в «Каталозі» Ф. Беккера), підрахував їхню кількість за яскравістю, окремо — для північної та південної галактичних напівсфер. Також він розробив карту, на якій цей розподіл галактик було проілюстровано по довготі та широті (за основну площину (екватору) обрано площину Чумацького Шляху). На цю карту наносились положення 4592 об'єктів. Він стисло підсумує результати роботи: «Вважаю за свій обов'язок висловити подяку проф. Б.П. Герасимовичу за його цінні поради та вказівки під час виконання цієї роботи» [39, с. 42].

На початку квітня 1931 р., разом із колегами (проф. М.П. Барабашовим, проф. М.М. Євдокимовим (1868—1941) та Б.Є. Семейкіним (1900—1938), Мстислав Саврон спостерігає та фотографує місячне затемнення, фіксуючи зміни яскравості його деталей у міру їх занурення у півтінь [40, с. 99].

Згідно з журналами спостережень ХАО, весною Саврон активно працює за власною програмою спостережень, переважно за допомогою рефрактора Мерца: проводить фокусування кольорових фільтрів із залученням фотографічної шкали; досліджує туманність Оріона; разом з іншим аспірантом Л.І. Шингарьовим (1910—1970) системно спостерігає Сонце; фотографує низку астероїдів головного поясу, зокрема Акваітанію, Іриду та Цереру, найменшу з карликових планет Сонячної системи. Результати цих досліджень потім будуть узагальнені у роботі «Про зміну яскравості малих планет» [9]. У квітні-травні 1931 р. разом з іншими харківськими астрономами він перебуває у науковому відрядженні у Сімеїзькій обсерваторії в Криму, де займається дослідженням спектрів зір [9].

У цей період головним захопленням М.С. Саврона стають книги — він починає збирати власну бібліотеку. Вже через десять років її фонд нараховуватиме солідну кількість примірників [9]. З метою її поповнення Саврон навіть особисто звертається до відомого ученого-теоретика, прихильника і пропагандиста ідей освоєння космічного простору К.Е. Ціолковського (1857—1935): це листування зберігається в особовому фонді ученого в Архіві РАН [10]. З листа Мстислава Саврона: «Вельмишановний К.Е.! Будьте ласкаві, повідомте мені умови отримання Ваших друкованих праць. Зазда-

⁷ Emanuelli P. Tavole per la trasformazione delle coordinate equatoriali in coordinate galattiche. Roma. 1929.

⁸ Емануеллі Піо (1889—1946) — італійський астроном, працював у Ватиканській обсерваторії. Таблиці Емануеллі призначалися для перетворення екваторіалу в галактичні координати і використовувалися до встановлення нового положення галактичних полюсів.

легідь дякую, залишаюся Вашим шанувальником. М.С. Саврон. Адреса: Харків, Зміївська, 78, кв. 4»⁹ [10, арк. 1].

Як відомо, К.Е. Цюлковський листувався з великою кількістю кореспондентів, тому мав звичку робити на вхідних листах і конвертах характерні ремарки щодо наданої зворотної відповіді. Завдяки ним нам відомо, що прохання Саврона було задовільнено [10, арк. 2].

Влітку 1931 р. Харківська астрономічна обсерваторія отримала новий сучасний інструмент — восьмидюймовий рефрактор Цейса. Директор обсерваторії проф. М.П. Барабашов пригадував: «Встановлення цього інструменту здійснювалося власними силами, причому науковці ХАО проявили багато ентузіазму, виконуючи різні роботи, створювали з цією метою «ударні бригади» [41, с. 294]. М.С. Саврон, який також активно долучився до таких «бригад», одним із перших розпочав спостереження на новому інструменті. Відтоді головною науковою метою для нього стають спостереження прозорості земної атмосфери, які стали формувати тематику його майбутньої дисертаційної роботи.

З новим рефрактором Цейса працювали: аспіранти М.С. Саврон та Л.І. Шингарьов; наукові співробітники Б.Є. Семейкін, П.Г. Пархоменко (1886—1970), проф. М.П. Барабашов. Після встановлення інструменту астрономи спостерігали низку зір, з фільтрами і без; зробили пробні фотовідбитки Місяця, досліджуючи показники кольору різних місячних утворень; Семейкін і Саврон проводили фокусування шестидюймового фотографічного об'єктива рефрактора Цейса; Саврон спостерігав Сонце за допомогою шестидюймового рефрактора Мерца, використовуючи восьмидюймовий рефрактор Цейса для його фотографування. Також М.С. Саврон, Л.І. Шингарьов і П.Г. Пархоменко визначали координати і розміри сонячних плям [41, с. 296].

Спільно з Парасковією Георгіївною Пархоменко, науковою співробітницею обсерваторії, також колишньою аспіранткою проф. Б.П. Герасимовича, Саврон упродовж кількох місяців здійснює ретельне фокусування 160-міліметрового фотографічного об'єктива рефрактора Цейса з використанням різнокольорових фільтрів [42, с. 121].

У травні 1932 р., разом із проф. М.П. Барабашовим і науковим співробітником Б.Є. Семейкіним, М.С. Саврон — учасник Першої астрометричної конференції в Пулкові. Як відомо, серед здобутків цього астрономічного форуму є прийняття плану Каталогу точних положень яскравих «геодезичних» зір; саме тут також обговорювалася ідея створення Каталогу слабких зір, до якого передбачалося включити близько 20000 об'єктів [43, с. 139].

Слід зауважити, що в біографії М.С. Саврона періоду літо 1931 — літо 1932 рр. відзначається висока активність спостережної роботи. За допомо-

⁹Переклад. Лист М.С. Саврона написано російською мовою.

гою телескопа Мерца він продовжує досліджувати малі планети, фотографуючи великі астероїди Веста і Флора; експериментує з фотографією для отримання позафокальних зображень за допомогою рефрактора Цейса; фотографує різними об'єктивами велику хмару у сузір'ї Лебеда, кулясте скупчення Геркулеса, застосовуючи червоний та синій фільтри; досліджує кулясте скупчення в сузір'ї Пегаса; за допомогою рефрактора Цейса займається виготовленням шкал приполярних зір для еталонної зорі та еталонів зоряних скупчень; фотографує зону Полюса (через жовтий фільтр) для отримання фото-візуальних величин; системно спостерігає Сонце [9].

Щільний графік наукової роботи Саврона цього часу чітко відображається у записах журналів спостережень ХАО. Іноді в ньому є і такі, коли автор роздратовано занотує: «...спостерігати не зміг, оскільки ключі від вежі рефрактора Мерца були відсутні»; «...за відсутністю акумулятора, який живить годинник, і несправністю освітлення поля зору не зміг спостерігати на рефракторі Мерца»; «...через несправність годинникового механізму на рефракторі Мерца спостерігати не зміг» [9].

Восени 1932 р. Саврон займається проблемою поглинання фотографічних променів в атмосфері Землі. З цією метою він проводить тривалу підготовчу роботу з рефрактором Мерца, потім зосереджується на вивченні потрійної зоряної системи Дельти Лебеда, однієї з восьми найбільш яскравих зір Північної півкулі. Він писав: «Щоб визначити атмосферне поглинання фотографічних променів, протягом 7 ночей у жовтні та листопаді 1932 р. фотографували зорю δ Сугні на 120-мм астрографі Петцваля. Ця зоря була в зазначений проміжок часу найзручнішою для нашої мети. Спектральний клас A_0^{10} , до якого вона належить, є ефективним для визначення загального поглинання фотографічних променів. З іншого боку, координати δ Сугні уможливлювали початок фотографування одразу ж по закінченню сутінків від зенітної віддалі 5° та закінчувати його ранком при $Z=75^\circ$. Фотографічна величина зорі дозволяла встановлювати помірну експозицію. Фотографували її поза фокусом з експозицією в одну хвилину через кожний градус зенітної відстані. На кожну пластинку наносили по шість зображень зорі. Щоб уникнути накладання на пластинку розсіяного світла нічного неба, при послідовних експозиціях безпосередньо перед змінною касетою в тубусі труби вміщували непрозорий екран з прямокутним отвором 1×4 см, симетричним відносно центру екрану...» [44, с. 49].

Відповідно до звіту ХАО за 1933 р., Саврон проводив короткі експозиції площадок неба на 200-мм рефракторі Цейса та фокусування зі світлофільтрами для планового визначення фото-візуальних величин. За допомогою мікрофотометра Гартмана він провів фотометричні вимірювання Нової в сузір'ї Орла 1918 р., яка стала однією з найяскравіших серед нових зір за останні триста років спостережень [45]. За сучасними даними вона є

⁹ За сучасними даними δ Сугні має спектральний клас B9.

проміжним поляром. Спостереження зорі V603 Aql, особливо спектральні, дуже ускладнювалися тим, що її орбіта нахилена під кутом близько 17°, тобто вона спостерігалася майже з ребра. Причини колосального спалаху цієї «швидкої Нової» (менш ніж за тиждень яскравість системи збільшилася у 100 тис. разів), який відбувся у 1918 р., і сьогодні залишаються дискусійним питанням, оскільки раніше у інших зір цього класу таких потужних спалахів не реєструвалося [46].

7 червня 1933 р. відбулося наукове засідання ХАО, присвячене «захисту аспірантського стажу» Саврона, підсумкам його роботи в обсерваторії та переходу «в наукові робітники». Цей «перехід» фактично дорівнював публічному захисту дисертаційної роботи. В Архіві НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна зберігається низка протоколів подібних засідань, присвячених переходу до «науковців» інших астрономів. Слід зазначити, що вони дуже формальні і містять лише констатуючу частину. Враховуючи, що це майже єдиний документ в обсерваторському діловодстві, цілком присвячений М.С. Саврону, вважаємо за доцільне оприлюднити його текст повністю:

«1. Професор М.П. Барабашов у короткій промові відзначає потребу щодо суворішого ставлення до захисту аспірантського стажу та робіт тов. М.С. Саврона, особливо у зв'язку із Постановою ЦВК Союзу про підготовку висококваліфікованих кадрів.

2. Звіт Саврона за весь час його аспірантського стажу при ХАО, про педагогічну та громадську роботу.

3. Професор М.П. Барабашов робить зауваження з приводу напрямку роботи Саврона щодо визначення поглинання в земній атмосфері, її подальшого продовження у зв'язку з важливістю цієї теми для повітроплавства.

4. Запитання М.С. Саврону були поставлені: Б.Є. Семейкіним, Л.І. Шингарьовим, П.Г. Пархоменко, проф. М.П. Барабашовим, проф. Б.П. Остащенко-Кудрявцевим.

5. У обговоренні по суті роботи та аспірантського стажу взяли участь: проф. М.М. Євдокимов, проф. М.П. Барабашов, проф. Б.П. Остащенко-Кудрявцев, зокрема: а) проф. М.М. Євдокимов вважає захист М.С. Саврона цілком задовільним; зауважив, що Саврон проявив себе упродовж аспірантського стажу на багатьох виступах (з доповідями) в ХАО та в своїх науково-дослідних роботах; є цілком готовим до переходу у наукові співробітники; що Саврон має значні здібності до педагогічної роботи і з цього боку його сміливо можна рекомендувати як доцента; б) проф. Б.П. Остащенко-Кудрявцев позитивно охарактеризував наукову та педагогічну роботу М.С. Саврона; в) проф. М.П. Барабашов характеризує Саврона як цінного наукового дослідника, талановитого педагога, підкреслюючи, що він приділяє значної уваги питанням методології.

Ухвалили: 1) перевести М.С. Саврона у наукові співробітники, вважати його за цілком готового науковця; відмітити його значну роботу, яка пере-

вищує аспірантську програму (особливо в галузі ознайомлення з новими досягненнями астрономії та фізики) та наявність самостійних наукових праць; 2) просити Сектор науки НКО¹¹: а) затвердити ухвалу наукових зборів ХАО; б) залишити М.С. Саврона при ХАО, відкривши для цього відповідну посаду наукового співробітника; в) вважати Саврона за цілком готового до педагогічної роботи у закладах вищої освіти на посаді доцента» [9].

Офіційні процедури щодо остаточного погодження тривали кілька місяців. Наказом ректора ХДУ від 23.09.1933 р. № 69 М.С. Саврона було призначено доцентом математики з 01.09.1933 р. [37, арк. 4]; з 28 жовтня 1933 р. — науковим співробітником Харківської астрономічної обсерваторії [9].

У січні 1934 р. М.С. Саврон у складі великої делегації харківських астрономів бере участь у роботі Першого Всесоюзного астрономо-геодезичного з'їзду в Москві [9].

Незважаючи на значні обсяги наукових досліджень в ХАО, астроном все більше часу починає приділяти викладацькій роботі. З весняного семестру 1934 р. доцент Саврон отримує найбільше навантаження на кафедрі фізики — 123 години на рік [11, арк. 10; 12, арк. 3]; додатково ректорат ХДУ призначає Саврона лектором з фізики у Вечірньому вчительському університеті [11, арк. 25]. Зі спогадів М.С. Саврона: «У 1934 р. дирекція Педагогічного інституту запросила мене на посаду професора астрономії. Мені довелося взяти на себе як викладання астрономії, так і загальне керівництво всіма курсами з астрономії, що викладались на багатьох факультетах, очних і заочних інститутів цього великого Педагогічного комбінату. Того ж року НКО УРСР затвердив мене як виконуючого обов'язки професора астрономії. У травні 1938 р. у зв'язку із організацією окремої кафедри астрономії дирекція і Наукова рада Педінституту поставила перед ВКВШ¹² питання про моє затвердження у науковому званні професора астрономії (без попереднього захисту докторської дисертації) і керівником кафедри астрономії. У вересні 1938 р. ВКВШ затвердив мене дійсним (членом), керівником кафедри астрономії, ВАК затвердив у науковому званні професора в квітні 1941 р...» [25].

Упродовж шести місяців, починаючи з грудня 1934 р., М.С. Саврон спостерігає зорю DQ Herculis — Нову в сузір'ї Геркулеса 1934 р. Ця яскрава зоря після спалаху залишалася видимою неозброєним оком протягом декількох місяців і була одним із найбільш яскравих об'єктів нічного неба. Звіт про ці тривалі спостереження надруковано в томі «Публікацій Харківської астрономічної обсерваторії» [45]. У ньому Саврон констатував: «Nova Herculis, що її відкрив 13 грудня 1934 р. англійський аматор астрономії Прентіс, вперше спостерігалася у Харкові 24 грудня в прориві проміж

¹⁰ Народний комісаріат освіти.

¹¹ Всесоюзний Комітет у справах вищої школи при Раді народних комісарів.

Члени експедиції Харківської астрономічної обсерваторії під час спостереження повного сонячного затемнення, ст. Білореченська, Північний Кавказ, 1936 рік. Сидять зліва направо: О.І. Сластьонов (1), проф. Б.П. Осташенко-Кудрявцев (2), проф. М.П. Барабашов (3) (з донькою), ректор ХДУ імені О.М. Горького О.І. Нефоросний (4), Л.І. Шингарьов (6). Стоять зліва направо: В.О. Михайлов (2), В.Х. Плужніков (3), М.С. Саврон (9)

хмарами, коли зоря вже пройшла максимум яскравості. За період з 24 грудня 1934 р. по 2 вересня 1935 р. за методом Пікерінга проведено 122 спостереження» [47, с. 47].

Під час спектральних спостережень у 1950-ті роки було встановлено, що DQ Геркулеса є затемнювано-подвійною зорею з дуже коротким періодом обертання. Як вже зазначалося, ця система стала прототипом магнітних катаклізмичних подвійних систем — проміжних полярів (DQ Her-type stars). Згідно із сучасними дослідженнями, оскільки в системі DQ Herculis відбуваються постійні зміни орбітального періоду, в ній передбачається наявність ще й третього компонента [48].

Разом із науковим співробітником В.О. Михайловим (1901—1955) на початку 1935 р. Саврон досліджує довгоперіодичну комету C/1935 A1, відкрити південно-африканським астрономом Ернестом Джонсоном. Інформацію про результати цієї роботи наведено у публікації «Фотографічні спостереження комети 1935a (Джонсона) на 16-ти та 12-ти см астрографі Цейса Астрономічної обсерваторії Харківського державного університету» [49]. М.С. Саврон працював на 16-ти сантиметровому астрографі, знімки на 12-ти сантиметровому — отримував В.О. Михайлов; він саме проводив обчислення та вимірювання на компараторі Месера [49, с. 3].

М.С. Саврон (зліва) та Л.І. Шингарьов під час спостереження повного сонячного затемнення, ст. Білореченська, Північний Кавказ, 1936 рік

Один із найстаріших європейських реферативних журналів «*Astronomischer Jahresbericht*» за підсумками досліджень 1935 р. відзначає М.С. Саврона та В.О. Михайлова серед найактивніших спостерігачів комет у цьому році [50].

У цей період у ХАО починається активна підготовка до спостереження повного сонячного затемнення, більш відомого як «Велике радянське затемнення». Цю назву унікальна подія (відбулася 19 червня 1936 р.) отримала завдяки тому, що смуга повної фази проходила від Кавказу до Тихого океану (тобто безпосередньо над територією Радянського Союзу). У межах підготовки та через необхідність створення власними силами низки нових інструментів у ХАО було призначено комісію у складі: проф. М.М. Євдокимова, М.С. Саврона, Б.Є. Семейкіна, Л.І. Шингарьова та обсерваторського механіка О.С. Салигіна [9; 43, с. 144–145].

Комісія мала віднайти кошти на організацію експедиції, розробити план використання старих і нових інструментів, провести плановий ремонт інструментів ХАО. Зонаю відповідальності безпосередньо Саврона було приведення обсерваторської фотолабораторії у належний стан [9].

Готуючись до експедиції, директор ХАО проф. М.П. Барабашов разом із Савроном розробляють конструкції нових пересувних касет для рефракторів Мерца і Цейса; маючи персональне доручення, М.С. Саврон разом із механіком ХАО О.С. Салигіним ремонтують та оновлюють освітлення в рефракторі Цейса [9].

Перегляд наказів ХАО 30-х років минулого століття свідчить, що після 1935 р. відбувається суттєве зростання особистого авторитету М.С. Саврона в ХАО: за відсутності адміністрації обсерваторії саме він виконує обов'язки директора [9].

На початку 1936 р. наукова програма Саврона в ХАО складається з трьох основних напрямів: 1) дослідження Сонця (підготовка до спостережень повного сонячного затемнення 1936 р. та упорядкування апаратури разом із М.П. Барабашовим і Б.Є. Семейкіним); 2) дослідження зір (яскравості Нової зорі у сузір'ї Геркулеса та визначення температур зір О-типу); 3) роботи в секторі астрометрії (визначення положень комет разом із науковим співробітником В.О. Михайловим) [9].

У лютому 1936 р. адміністрація Харківського державного педагогічного інституту (ХДПІ) додатково навантажує Саврона читанням курсу лекцій з астрономії [27, арк. 35]. Наказом ректора ХДПІ від 01.02.1936 р. № 25 до свята «Дня ударника» професора М.С. Саврона (серед інших) відзначено як «Кращого ударника» [27, арк. 32].

Навесні 1936 р. у зв'язку із відновленням скасованих після революції вчених ступенів і звань адміністрація ХАО звертається до ректорату Харківського державного університету з клопотанням про присвоєння наукових ступенів кандидата астрономічних наук чотирьом науковим співробітникам обсерваторії: В.О. Михайлову, М.С. Саврону, Б.Є. Семейкіну та П.Г. Пархоменко, намагаючись домогтись присвоєння їм наукового ступеня без захисту дисертації (за сукупністю підготовлених наукових робіт) [41, с. 124].

У поданні зазначалося, що всі здобувачі завершили аспірантський стаж до виходу Постанови (про вчені звання і ступені), публічно захистили самостійно виконані наукові роботи для отримання звання «наукового робітника», мають низку друкованих наукових праць [9].

Додамо, що Савроном було підготовлено дисертаційну роботу на тему «Визначення коефіцієнта прозорості атмосфери в м. Харкові», яка пройшла належну апробацію у ХАО. Згідно з Постановою Державної кваліфікаційної комісії НКО УРСР від 25.06.1936 р. Мстиславу Сергійовичу було присвоєно вчений ступінь кандидата астрономічних наук (без захисту, за сукупністю наукових праць) [9].

У травні 1936 р., готуючись до експедиції ХАО на Північний Кавказ, Саврон призупиняє педагогічну діяльність у закладах вищої освіти: достроково приймає у студентів значну кількість заліків, щоб піти у тривалу відпустку в ХДПІ [27, арк. 214], та встигає завершити роботу у вступній випробувальній комісії з фізики ХДУ [13, арк. 190]. На початку червня 1936 р. у складі другої партії експедиції харківських астрономів він виїжджає для спостереження повного сонячного затемнення до станиці Білореченської [9].

Програмою робіт передбачалося проведення фотометричних досліджень внутрішньої та середньої корони Сонця у фотографічних променях і через світлофільтри, які пропускали інфрачервону, червону, зелену і фіолетову області спектра. Планувалося отримати фотографії спектра корони (включаючи його інфрачервону частину) і встановити розподіл інтенсивності в спектрі корони відносно до сонячного [42, с. 147].

Перебуваючи на Північному Кавказі, Саврон стає активним членом популяризаторської гілки експедиції: читає лекції та проводить екскурсії для місцевих жителів для їх ознайомлення з небесними об'єктами.

За планом експедиції М.С. Саврон веде спостереження за допомогою 4-х метрового коронографа, асистує йому аспірант Г.А. Гаркавенко. Несприятливі погодні умови під час повної фази затемнення не дозволили учасникам експедиції отримати значну кількість знімків, придатних для точного фотометричного оброблення. Більшість вдалих знімків корони були зроблені безпосередньо Савроном; на стандартному коронографі Б.Є. Семейкін отримав лише два знімки сонячної корони, Саврон — отримав чотири за допомогою 4-х метрового коронографа, а також виконав їх оброблення і вимірювання за допомогою мікрофотометра Гартмана [51, с. 22]. Тому саме їм доручається підготовка матеріалів, зібраних в ході спостереження затемнення, для їх видання у «Публікаціях Харківської астрономічної обсерваторії» [42, с. 149].

Перебуваючи на Північному Кавказі, М.С. Саврон долучився до спостережень Нової зорі, яка спалахнула на початку літа 1936 р. у сузір'ї Ящери (Nova Lacertae). Результати були викладені у публікації «Візуальні яскравості Nova 605 1936 Lacertae» [52], в якій автор наводить дані власних спостережень, отриманих у станиці Білореченській, у Харкові та Луганську: «Радіоповідомлення про відкриття тимчасової зорі Lacertae було отримано у станиці Білореченській, де в цей час перебувала експедиція Харківської астрономічної обсерваторії для спостереження повного сонячного затемнення вдень 19 червня 1936 р. Стійка безхмарна погода наступних днів дала можливість провести систематичні спостереження майже без перерв протягом червня і липня. Спостереження проводились за методом Пікерінга спочатку неозброєним оком, а з 26 червня — у бінокль і 62 мм видошукач при рефракторі Цейса» [52, с. 51]. Змінна зоря CP Lacertae, яка є тісною подвійною системою, була прикладом так званої «швидкої Нової» (лише за три дні її яскравість збільшилася у понад 100 тис. разів) за типом Нової Орла 1918 р. (V603 Aql). Ця система і сьогодні залишається об'єктом чисельних астрофізичних досліджень.

Незважаючи на значне педагогічне навантаження в. о. професора Саврона в ХДПІ на географічному факультеті [27, арк. 115] та доцента Саврона в ХДУ на кафедрі фізики [14] (також приймав іспити з теорії відносності, в т. ч. у аспірантів ХАО), наприкінці 1936 р. в обсерваторії він завершив фундаментальну роботу з каталогізації всіх старих астронегативів. Опираючись на такі особисті риси характеру, притаманні астроному, як точність і скрупульозність, проф. М.П. Барабашов також закріпив за ним фотографічну кімнату, апаратуру, реактиви, фотоплатівки та їх облік [9].

У січні 1937 р. М.С. Саврона призначено ученим секретарем Харківської астрономічної обсерваторії. Крім наукової роботи, він бере безпосередню участь у питаннях замовлення нового наукового обладнання. Зокрема,

досліджуючи проблематику змінних зір, Саврон наполягає на необхідності отримання приладу для пошуків на фотографіях зоряного неба будь-яких змінних об'єктів. І обсерваторією було придбано блінк-компаратор фірми Цейса [9].

Упродовж року астроном виконував фотометричні дослідження туманності Андромеди в синіх і червоних променях та спектрофотометричні дослідження зір О-типу з метою їх класифікації. Масивні зорі спектрального типу О є дуже гарячими (з температурами понад 30 тис. Кельвіна (К). Також він займався визначенням телуричних ліній в інфрачервоній частині спектру Сонця та зір типів від В0 до К0 [53, с. 278].

У червні 1937 р. з метою ознайомлення випускників шкіл і технікумів з Університетом проводився «День відкритих дверей» за наказом ректора. Усі факультети обладнали спеціальні приміщення, де були представлені презентаційні виставки-візитівки та надавалися консультації професорів. Доцент М.С. Саврон був відповідальним за організацію презентації астрономічної обсерваторії, оскільки на той час вона входила до структури фізико-математичного факультету [11, арк. 71].

Цього ж року адміністративна та науково-педагогічна діяльність М.С. Саврона в ХДПІ стає більш масштабною — він очолює географічний факультет. Саврон пригадував: «...З 1937 до 1940 р. я обіймав у Педінституті посаду декана географічного факультету, протягом 1939/1940 учбового року провів роботу з організації фізико-математичного факультету, і з серпня 1940 р. й до ліквідації Інституту був деканом новоутворених фізико-математичних факультетів Педагогічного і Вчительського інститутів» [25, арк. 186-об].

За архівними документами, згідно з наказом директора ХДПІ М.С. Саврону як декану географічного факультету було встановлено оклад у розмірі 400 крб, як доценту астрономії — у розмірі 800 крб [29, арк. 118—120].

Відповідно до нового положення Вищої школи СРСР у 1938 р. в ХДПІ створено Раду інституту, Саврон призначається членом Ради та входить до приймальної комісії Педінституту (у 1938—1941 рр. на постійній основі) [29, арк. 180, 217].

У серпні 1938 р. управлінням Вищої школи НКО було затверджено новий штатний розпис ХДПІ, згідно з яким кафедру фізгеографії було розділено на кафедру астрономії та кафедру геології. Виконуючим обов'язки завідувача кафедри астрономії став професор М.С. Саврон [30, арк. 58]; наказом ВКВШ від 31.10.1938 р. його офіційно затверджують на цій посаді [30, арк. 186].

У 1938 р. спостерігається певний спад у науковій роботі Саврона в ХАО; зокрема, він зосереджується лише на дослідженнях змінних зір за планом Центральної комісії з вивчення змінних зір при АН СРСР (спостерігалися окремі поля № 52 та № 56) [54, с. 113]. Адміністративній роботі в ХДПІ Саврон, навпаки, приділяє все більше часу: дирекцією ХДПІ неодноразово

разово відзначається «зразкова робота декана географічного факультету, який забезпечив високі показники якості навчально-наукової роботи факультету» [31, арк. 230].

У травні 1939 р. на підставі рішень державних екзаменаційних комісій було підведено підсумки присвоєння кваліфікацій випускникам різних факультетів ХДПІ. За фахом «географія» з 97 випускників 26 отримали диплом з відзнакою: дуже високий показник порівняно з іншими. У зв'язку з цим проф. М.С. Саврона премійовано у розмірі місячного окладу як такого, що «демонструє високі зразки навчальної роботи» [31, арк. 298—299].

Згідно з річним планом наукових робіт ХДПІ на кафедрі астрономії за проф. Савроном було закріплено тему «Методика астрономії» [32, арк. 171]. Уточнимо, що станом на 01 січня 1940 р. кафедра астрономії складалася з чотирьох викладачів, серед яких лише Саврон працював на повну ставку, інші були сумісниками. Серед них колеги по ХАО: проф. Б.П. Остащенко-Кудрявцев та старший викладач В.О. Баланський, колишній аспірант ХАО [32, арк. 179]. У цьому ж році до складу кафедри долучився ще один представник ХАО — асистент В.Х. Плужников [35, арк. 101].

Упродовж 1939 р. спостережна програма Саврона на ХАО знову ґрунтується на продовженні досліджень змінних зір на двох окремих полях (відповідно до плану Центральної комісії з вивчення змінних зір). Зокрема, для їх фотографування обсерваторія придбала сучасний на той момент фотографічний об'єктив «Індустар-13» з фокальною відстанню 300 мм. Саврон встановив камеру з цим об'єктивом на рефлекторі Цейса і протягом кількох тижнів проводив її нічні випробування [55, с. 95].

У грудні 1939 р. Саврон взяв участь у роботі VII Всесоюзної конференції дослідників змінних зір у Москві, де проводив консультації стосовно перспектив продовження цієї роботи в ХАО [32, арк. 192].

Зі спогадів М. С. Саврона: «...Роки 1939—1941 я працював над докторською дисертацією «Абсолютна спектрофотометрія хромосфери Сонця». Але війна, що розпочалася влітку 1941 р., не дала мені змоги приєднатися до Алма-Атинської експедиції АН СРСР, де я планував зробити низку спостережень під час повного сонячного затемнення 21 вересня 1941 р. З цієї причини дисертація, яка була вже опрацьована на 60 %, не була закінчена.

З 1938 р. я також опрацьовував частину великого плану щодо відкриття і вивчення всіх змінних зір до 12-ї зоряної величини, що виконувався під керівництвом Центрального бюро по вивченню змінних зір АН СРСР. За час своєї роботи на обсерваторії надрукував і підготував до друку 29 наукових праць <...> З 1935 р. був членом редколегій «Публікацій ХАО» і «Бюлетеня Харківської астрономічної обсерваторії»; з 1937 р. — редколегії «Учених записок Педінституту...» [25, арк. 186-об].

Згідно з наказами ХДПІ у 1940 р., дирекція ХДПІ неодноразово відзначає проф. М.С. Саврона за його «ударну роботу». Зокрема, констатуєчи відмінну працю всього педагогічного та адміністративно-технічного персона-

лу ХДПІ, його директорка Є.В. Шачнева оголошує подяку кільком кращим викладачам, першим з яких стоїть прізвище завідувача кафедри астрономії проф. М.С. Саврона [34, арк. 26, 60].

У 1940 р. у ХДПІ було створено фізико-математичний факультет, до складу якого увійшли дві кафедри — фізики та математики. На перший курс факультету було зараховано 100 студентів. Як вже зазначалося, першим деканом фізико-математичного факультету став професор Мстислав Сергійович Саврон, який докладав значних зусиль для забезпечення обладнанням фізичних лабораторій, робочих кабінетів [56]. У зв'язку з відкриттям нового факультету в травні 1940 р. призначено комісію з розгляду кандидатур на заміщення посад професорсько-викладацького складу фізико-математичного факультету, яку очолила директорка Інституту Є.В. Шачнева; до її складу увійшов і проф. М.С. Саврон [34, арк. 131].

У 1940 р. Мстислав Сергійович продовжує в ХАО дослідження змінних зір на окремих полях. Під його керівництвом налагоджено їх системне фотографування 160-мм камерою на 8-ми дюймовому рефракторі Цейса. В результаті цієї роботи отримано понад 100 фотоплатівок, проведено ґрунтовну підготовку для оброблення зібраних матеріалів [57, с. 267].

Влітку 1940 р., з метою створення можливостей для науково-дослідницької роботи, для кількох відповідальних співробітників ХДПІ, які поєднували викладацьку роботу з адміністративною, керівництво ХДПІ дозволяє вивільнити один день із шестиденного тижня «для роботи у бібліотеках, архівах, музеях і на дому».

Такими умовами скористалися сім співробітників ХДПІ (три заступника директорки і чотири декана); всі працювали над докторськими і кандидатськими дисертаціями, серед них і проф. М.С. Саврон [33, арк. 133].

У січні 1941 р. за високі показники у навчально-методичній, науковій та виховній роботі ХДПІ присуджено перше місце серед педагогічних вузів УРСР [58, с. 32]. У самому закладі також було відзначено кращих працівників. Одним із тих, хто «продемонстрував високу якість лекційних курсів і організацію навчальних занять», урочисто визнано проф. М.С. Саврона [35, арк. 162].

З початком війни керівний склад ХДПІ в обов'язковому порядку здійснює чергування у гуртожитках Інституту та учбових корпусах: спочатку один день на тиждень, у серпні 1941 р. — тричі на тиждень. Безпосередньо Саврон чергує в учбовому корпусі на вул. К. Маркса, де знаходився фізико-математичний факультет [36, арк.217, 246].

У другій половині вересня 1941 р. в Харкові розпочинається евакуація промисловості, культурно-освітніх установ і матеріальних цінностей. Згідно з наказом директора ХДПІ від 20.09.1941 р. № 122 в зв'язку з евакуацією ХДПІ весь професорсько-викладацький персонал звільняється [36, арк. 274]. За планом співробітники ХДПІ мали евакуюватися до Узбекистану, у м. Самарканд. Але через збіг обставин родина проф. Саврона залишилася в Харкові.

На початку 1942 р., згідно з карткою Харківської біржі праці, реєстрація на якій була обов'язковою, родина проф. Саврона переїхала зі зруйнованого будинку по вул. Зміївській, в якому Саврон мешкав з початку 1920-х років, у тимчасове житло на бульварі Здоров'я. Навесні 1942 р. вони оселяться на Пушкінському в'їзді, в центрі міста, у квартирі його тещі. За даними з картки він «росіянин, професор-астроном, працює в ХДУ» [26].

У квітні 1942 р. Комітет науково-дослідних інститутів при Харківській міській управі розпочав реєстрацію фахівців, які залишилися в окупованому місті. Комітет було створено з метою об'єднання діяльності понад 60 різних науково-дослідних установ, які обслуговували найважливіші галузі міста: промисловість, сільське господарство та охорону здоров'я.

17 квітня 1942 р. розпорядженням ВКАДО¹³ до сфери управління комітету було передано новоутворені Харківський університет, Політехнічний і Сільськогосподарський інститути, а також залишки інших учбових закладів — Педагогічного, Інженерно-економічного, Фізичної культури та харківські наукові бібліотеки [17].

З анкети, власноруч заповненої М.С. Савроном: «Українець, безпартійний, закінчив Харківський університет у 1927 р.; спеціальність: астроном, астрофізик, педагогічна і наукова робота; стаж роботи за фахом 14 років; не працюю; працював у Харківському університеті і Педінституті; бажаю працювати в Харкові; одружений; народився в Полтаві в 1902 р.; дружина народилася в Києві в 1908 р.; донька — 12 років; домашня адреса: Пушкінський в'їзд 7, кв. 33» [24, арк. 5].

У травні 1942 р. М.С. Саврон запише: «3 жовтня 1941 р. і до квітня 1942 р. не працював; з 29 квітня 1942 р. почав працювати у новоутвореній Науковій управі на посаді заступника керівника відділу гуманітарних, природничих і медичних наук...» [25, арк. 186-об]. Про це свідчать і архівні документи: 11 травня 1942 р. керівництво Науково-технічної управи звертається до Харківської міської управи з проханням «видати постійну перепустку М.С. Саврону, заступнику керівника відділу гуманітарних, природничих і медичних наук» [22, арк. 25]. Разом із наданням перепустки Саврона включено до списку осіб, «які отримують німецький раціон (пайок)» у травні [20]. Також його прізвище (разом із утриманцями) зазначено у списку співробітників (доцентів) Харківського університету на отримання продуктів [23, арк. 42].

Станом на червень 1942 р. Харківська міська управа організувала харчування для жителів міста в їдальнях закритого типу. У першу чергу тут обідали співробітники управ і працівники міських підприємств. Науково-технічна управа розподіляла талони (перепустки) на обіди для фахівців підлеглих їй науково-дослідних інститутів. Згідно з документами Науково-

¹³ Спеціальний підрозділ німецького командування, який займався налагодженням економіки на окупованих територіях.

технічної управи, за розпорядженням її президента, колишнього бургомістра Харкова проф. О.І. Крамаренка, починаючи з червня 1942 р. до основного списку співробітників Управи, які отримували перепустки для обідів у їдальню при Харківській міській управі, додано М.С. Саврона [21, арк. 2, 12].

Відзначимо, що крім обідів деякі члени Науково-технічної управи (президент, віцепрезидент, начальники відділів, учений секретар, глава і секретар техради) отримували також німецький пайок (раціон). Існувало два списки: тих співробітників Управи, хто отримує пайок, і тих, хто не отримує. Списки уточнювалися щомісяця. За своєю посадою Саврон належав до другого, але у ньому є дописи від руки (в т. ч. біля його прізвища), що десятьом із сімнадцяти звичайних працівників пайок також видався [23, арк. 59].

Необхідно зауважити, що такий «привілей» М.С. Саврону було надано лише тому, що до списку додавався перелік утриманців. Зокрема, у Саврона зазначено: «дружина Саврон (Кононарська) Ольга Романівна (33 роки), донька Кіра (12 років) [19, арк. 3].

Згодом Науково-технічною управою було складено та направлено на розгляд німецького командування «Списки професорів, доцентів, асистентів, аспірантів і лаборантів», які працювали в Управі та підлеглих їй науково-дослідних установах, для отримання солдатського німецького пайка (загалом на 157 осіб), серед інших є прізвище проф. М.С. Саврона [23, арк. 143—144].

Наприкінці червня 1942 р. за розпорядженням німецького коменданта Харкова генерал-лейтенанта Шмідт-Логана створюється Рада наук. З наказу її Президента від 22 червня 1942 р.: «п. 1. На підставі повноважень, наданих мені штабдарт командантом генерал-лейтенантом Шмідт-Логаном, визначених в його листі від 28 квітня 1942 р., з 15 червня утворюється Рада наук» [15, арк. 121; 59, с. 524].

Відповідно до п. 5 цього наказу було затверджено персональний склад Ради з 30 осіб. Серед останніх було визначено дев'ять постійних членів, які сформували президію Ради (п. 6 наказу): очолив її проф. О.І. Крамаренко, віцепрезидентами стали професори Л.П. Крамаренко та М.І. Кузнецов; ученим секретарем призначено проф. М.С. Саврона; також він увійшов до складу учбово-методичної секції Ради¹⁴ [15, арк. 121—122; 59, с. 525—526].

Основні завдання Ради, вищого наукового органу міста, включали: розгляд усіх наукових питань, пов'язаних з промисловістю, сільським госпо-

¹⁴ У фундаментальній праці «Історія Національної академії наук України (1941—1945)» [59, 60] проф. М.С. Саврона зазначено у «Списку наукових співробітників АН УРСР у 1941—1945 рр.» [60, с. 309]. До цього списку включені штатні співробітники, академіки та члени-кореспонденти, які займали наукові посади в академічних наукових установах, а також у Бібліотеці АН УРСР у 1941—1945 рр., та співробітники, які працювали в академічних установах на окупованій території.

дарством та комунальним господарством Харкова; загальне та науково-методичне керівництво діяльністю науково-дослідних інститутів, вищої школи та наукових товариств та ін. [16, арк. 1].

22.06.1942 р. датовано ще один проєкт наказу за підписом проф. О.І. Крамаренка, згідно з яким з 15 червня 1942 р. передбачалося скасування Харківської наукової управи; замість неї утворювалася Управа науково-дослідних інститутів. До персонального складу керівництва входили ті ж самі особи, які сформували постійний склад Ради наук, за винятком ученого секретаря: ця посада закріплювалася за проф. Ф.О. Беляковим; проф. М.С. Саврон призначався членом управи щодо групи науково-методичних питань [15, арк. 135].

Упродовж кількох місяців М.С. Саврон працює на різних посадах в Науково-технічній управі: в липні — заступник завідувача вищих шкіл; в серпні — обіймає посаду одного із секретарів Управи (разом з інженером О.О. Гіршманом). Як штатний співробітник управи Саврон отримує лише одну перепустку до їдальні № 5 при Харківській міській управі. Слід зауважити, що інші співробітники, які також мали утриманців, з дозволу голови Управи О.І. Крамаренка отримували кілька перепусток до їдальні (про що писали заяву) [21, арк. 59]. Немає прізвища Саврона і серед тих, яким надавався німецький раціон (пайок, як і раніше, отримувала лише частина співробітників Управи). Єдине, що астроном заробляв на утримання членів родини (дружини і доньки), — це невеличкий хлібний пайок [21, арк. 105].

Згідно з розпорядженням німецького командування Харкова від 31 серпня 1942 р. усі діючі науково-дослідні інститути, керовані Науково-технічною управою, підлягали передачі до ВІКАДО. Цим персональний склад управи було суттєво скорочено. Відповідно до наказу віцепрезидента проф. Л.П. Крамаренка з 01 вересня 1942 р. звільнюються кілька співробітників Управи, серед яких і М.С. Саврон [18, арк. 48].

Навесні 1943 р. розпочалися запеклі бойові дії так званої «третьої битви за Харків». Німецькі війська на початку березня впритул підійшли до міста; вже 10 березня в Харкові почалися вуличні бої. Події, які відбулися 13 березня, у різній інтерпретації були переказані їх очевидцями — мешканцями «будинків червоної професури»¹⁵ по вул. Барачній (зараз вул. Культури), багато з яких працювали у Харківському державному університеті.

У вуличних боях березня 1943 р. брали участь бійці елітної німецької танкової дивізії військ СС «Адольф Гітлер», відомі своїми військовими злочинами. Всі, хто залишався в Харкові під час його захоплення есесівськими частинами, згадували, що це були страшні часи: багато жителів міста було розстріляно.

¹⁵ «Будинки червоної професури» — три житлові будинки по вул. Культури № 10, 16, 18 у м. Харкові.

Доцент В.О. Михайлов, який у період окупації Харкова виконував обов'язки директора ХАО, у березні 1943-го записав у своєму щоденнику: «15-го або 14-го дізнався про те, що М.С. Саврон був убитий у квартирі своєї сестри пострілом в обличчя. Напередодні спалено його квартиру» [9].

Збіг фатальних обставин (13 березня 1943 р.) для М.С. Саврона складався так: його родина залишила квартиру на Пушкінському в'їзді, яка суттєво постраждала після масованих обстрілів перед штурмом міста, і тимчасово переїхала до родичів на вул. Барачну. Можливо, того дня астроном спостерігав за німецькими солдатами на вулиці; або, випадково, опинився біля вікна. Його слабкий зір, зокрема окуляри з товстими лінзами, які він носив, зіграли цього разу «недобру службу»: сонячний відблиск від окулярів видався есесівцям склом військового бінокля. Вони з'ясували квартиру, Саврон відкрив двері, і солдати впритул розстріляли його [8, с. 59; 9].

31 серпня 1943 р., наступного дня після повного визволення Харкова від німців, до ректора Об'єднаного українського державного університету О.М. Руська, який тільки прибув до Харкова для відновлення Харківського державного університету, звернулася громадянка О.М. Кононацька з такою заявою: «Я, теща професора М.С. Саврона, убитого німцями 13 березня 1943 р. Дочку мою, його дружину, і мою онуку 8 серпня 1943 р. забрали німці. У Мстислава Сергійовича залишилася цінна наукова бібліотека, його особисті записи і документи. На згадку про його роботу в Університеті прошу забрати ці книги, документи і записи» [9]. Подання завізоване О.М. Руськом: «т. Михайлову. Терміново. Прошу Вас особисто прийняти бібліотеку і всі документи, склавши їх відповідний опис» [9].

В архіві НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна зберігся документ, згідно з яким В.О. Михайлов, який на той час опікувався обсерваторією, звернувся до міського будинкоуправління № 217: «Харківський держуніверситет імені Горького цим доручає доценту В.О. Михайлову отримати бібліотеку і наукові матеріали, що належать убитому німцями проф. Саврону, які передаються астрономічній обсерваторії його тешою О.М. Кононацькою» [9].

Слід зазначити, що на сьогодні «архів Саврона» — згадані матеріали, записи та книги з його особистої бібліотеки — в НДІ астрономії ХНУ імені В. Н. Каразіна не знайдено. Але пошуки тривають, адже відомо, що це був дуже об'ємний фонд, оскільки для його транспортування доц. В.О. Михайлову університетом було надано коня з возом [9].

Для астрономів увічнення пам'яті колег часто відбувається через назви астрономічних об'єктів. Проте серед імен представників харківської астрономії у космосі прізвища Саврона немає. Але колеги не забули про Мстислава Сергійовича. Йому та ще шести астрономам, співробітникам ХАО, які загинули при окупації Харкова під час Другої світової війни, встановлено пам'ятний знак, відкритий 22 червня 2011 р. на території НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Нами досліджено наукову біографію М.С. Саврона, який успішно працював у галузі зоряної, галактичної та позагалактичної астрономії в Харківській астрономічній обсерваторії. Розглянуто адміністративно-педагогічну діяльність ученого в Харківському державному університеті імені О.М. Горького, Харківському державному педагогічному інституті імені Г.С. Сковороди, інших установах. Висвітлено участь астронома в організації Ради наук в Харкові та його роботу в Науково-технічній управі під час німецької окупації міста у 1941—1943 роках.

В подальшому передбачається, що матеріали історико-біографічного дослідження життя і творчості проф. М.С. Саврона буде використано в науково-дослідній роботі, присвяченій історії астрономії у Харкові в першій половині ХХ ст.

Автор щиро вдячний доц. І.Б. Вавиловій (Головна астрономічна обсерваторія НАН України), проф. І.Л. Андронову (Одеський національний морський університет) та співробітнику НДІ астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна проф. Д.Ф. Лупішко за дієві поради при підготовці публікації.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Барабашов М.П., Лебединський Л., Саврон М.С. Шингарьов Л.І. Спостереження тимчасової зірки Геркулеса. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1935. № 1. С. 1—2.
2. Андронов І.Л. Гравімагнітні ротатори в катаклізмичних подвійних системах. *Журнал фізичних досліджень*. 2008. Т. 12. № 2. С. 1—11.
3. Вавилова І.Б. Планетная научная школа академика Н.П. Барабашова // 200 лет астрономии в Харьковском университете / Под ред. проф. Ю.Г. Шкуратова. Харьков: ХНУ, 2008. С. 175—179.
4. Бакіров В.С., Духопельников В.М., Зайцев Б.П. та ін. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна за 200 років. Харків: Фоліо, 2004. 750 с.
5. 200 лет астрономии в Харьковском университете / Под ред. проф. Ю.Г. Шкуратова. Харьков: ХНУ, 2008. 632 с.
6. Кухтин А. В. Розвиток історичної освіти та науки в Харківському державному педагогічному інституті у 1933—1941 роках: зб. наук. праць. Харк. нац. пед. ун-т імені Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія». Харків, 2012. Вип. 43. С. 120—126.
7. Пономаренко Р.О. Наукова діяльність у Харкові під час окупації 1941—1943 рр. *Питання історії науки і техніки*. 2008. № 3. С. 65—70.
8. Зайцев Б.П., Посохов С.И. Память о войне в документах. *Universitates. Наука и Просвещение*. 2001. № 3. С. 48—59.
9. Архів Науково-дослідного інституту астрономії ХНУ імені В.Н. Каразіна (1927—1943).
10. Архив Российской академии наук. (1931). Ф. 555. Оп. 4. Спр. 552. 2 л.
11. Державний архів Харківської області. Ф. Р-2792. (1934). Оп. 1. Спр. 3. Арк. 10. (далі — ДАХО).
12. ДАХО. (1934). Ф. Р-2792. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 3.
13. ДАХО. (1936). Ф. Р-2792. Оп. 1. Спр. 20. Арк. 190.

14. ДАХО. (1936). Ф. Р-2792. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 40—41, 44, 45.
15. ДАХО. (1941—1943). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 1. 138 арк.
16. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 4. 9 арк.
17. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 135.
18. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 6. 80 арк.
19. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 15. 19 арк.
20. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 21. Арк. 323.
21. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 23. 107 арк.
22. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 26. 43 арк.
23. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 29. 172 арк.
24. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 43. 57 арк.
25. ДАХО. (1942). Ф. Р-3076. Оп. 1. Спр. 45. Арк. 186.
26. ДАХО. (1942). Ф. Р-3081. Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1—2.
27. ДАХО. (1936). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 9. 215 арк.
28. ДАХО. (1936). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 10. Арк. 115.
29. ДАХО. (1938). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 23. Арк. 118—120.
30. ДАХО. (1938). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 24. Арк. 58.
31. ДАХО. (1939). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 230.
32. ДАХО. (1939). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 51. Арк. 171.
33. ДАХО. (1940). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 133.
34. ДАХО. (1940). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 66. Арк. 26; 60.
35. ДАХО. (1940). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 67. Арк. 101.
36. ДАХО. (1941). Ф. 4293. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 217; 246.
37. Архів Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, Оп. ППС звільн. 1933—1941. Спр. 243, 4 арк.
38. Памятная книжка Полтавской губернии на 1915 год. Полтава: Типо-Литография Губерн. Правления, 1915. С. 231.
39. Саврон М.С. Розподіл позагалактичних туманностей. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1935. Т. 5. С. 39—47.
40. Balyshev M.A. A Historical and Biographical Study of the Life and Scientific Work of Boris Semeykin (1900—1938). *Kinematics and Physics of Celestial Bodies*. 2018. Vol. 34. No. 2. P. 98—101.
41. Барабашов Н.П. Отчет Харьковской астрономической обсерватории за 1931 год. *Астрономический журнал*. 1932. Т. 9. Вып. 3—4. С. 294—298.
42. Бальшев М.А. Историко-биографическое исследование жизни и творчества украинского астронома Прасковьи Георгиевны Пархоменко. *Наука и науковедение*. 2018. № 1. С. 114—137.
43. Бальшев М.А. Sic itur ad astra: научная биография и трагическая судьба астронома Бориса Евгеньевича Семейкина. *Историко-астрономические исследования*. Дубна: Феникс, 2018. Т. 40. С. 127—169.
44. Саврон М.С. Атмосферне вбирання (поглинання) фотографічних променів. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1935. Т. 5. С. 49—54.
45. Барабашов Н.П. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Харьковского государственного университета за 1933 год. *Астрономический журнал*. 1934. Т. 11. Вып. 3. С. 270.
46. Гнедин Ю.Н., Борисов Н.В., Нацвлишвили Т.М. Промежуточный поляр V603 Aql. *Письма в Астрономический журнал (Астрономия и космическая астрофизика)*. 1990. Т. 16. № 7. С. 635—641.
47. Саврон М.С. Спостереження Nova Herculis 1934. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1938. Т. 6. С. 47—49.

48. Dai Z.B., Qian S.B. Plausible explanations for the variations of orbital period in the old nova DQ Herculis. *Astronomy and Astrophysics*. 2009. Vol. 503. No 3. P. 883—888.
49. Михайлов В.О., Саврон М.С. Фотографічні спостереження комети 1935а (Джонсона) на 16-ти та 12-ти см. астрографі Цейса Астрономічної обсерваторії Харківського державного університету. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1935. Т. 3. С. 3.
50. Kometen und Meteore. 6689: Sternwarten und Beobachter. *Astronomischer Jahresbericht*. 1936. Vol. 37. S. 184.
51. Барабашов Н.П. Об экспедиции АО ХГУ для наблюдения полного солнечного затмения 19 июня 1936 г. *Мироведение*. 1936. Т. 25. № 6. С. 14—22.
52. Саврон М. С. Візуальні яскравості Nova 605 1936 Lacertae. *Публікації Харківської астрономічної обсерваторії*. 1938. Т. 6. С. 51—53.
53. Барабашов Н.П. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Харьковского государственного университета за 1937 год. *Астрономический журнал*. 1938. Т. 15. Вып. 3. С. 278—279.
54. Барабашов Н.П. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Харьковского государственного университета за 1938 год. *Астрономический журнал*. 1939. Т. 16. Вып. 2. С. 112—113.
55. Барабашов Н.П. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Харьковского государственного университета за 1939 год. *Астрономический журнал*. 1940. Т. 17. Вып. 3. С. 94—96.
56. Из истории физико-математического факультета Харьковского государственного педагогического института имени Г.С. Сковороды (к 180-летию института). Метод. рек. для преподавателей и студентов / Сост. И.А. Наумов. Харьков: ХГПИ, 1991. 24 с.
57. Барабашов Н.П. Отчет о деятельности Астрономической обсерватории Харьковского государственного университета за 1940 год. *Астрономический журнал*. 1941. Т. 18. Вып. 3. С. 267.
58. Шачнева Є.В. Деякі питання історії Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди // Матеріали ювілейної наукової сесії, присвяченої 50-річчю Інституту. Харків: Видавництво Харківського університету, 1969. С. 31—33.
59. Історія Національної академії наук України (1941—1945): Частина 1. Документи і матеріали / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К., 2007. 808 с.
60. Історія Національної академії наук України (1941—1945): Частина 2. Додатки / Редкол.: О.С. Онищенко (відп. ред.) та ін. К., 2007. 576 с.

Одержано 19.02.2020

REFERENCES

1. Barabashov, M.P., Lebedinsky, L., Sawron, M.S., Shingarev, L.I. (1935). Observation of a temporary star in the constellation of Hercules. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 5, 1—2 [in Ukrainian].
2. Andronov, I.L. (2008). Gravi-Magnetic Rotators in Cataclysmic Binary Stars. *Journal of Physical Studies*, vol. 12, issue 2, 1—11 [in Ukrainian].
3. Vavilova, I. B. (2008). Planetary scientific school of Academician N.P. Barabashov. In: *200 years of astronomy at Kharkiv University*. Y.G. Shkuratov (ed.). Kharkiv: Kharkiv National University, 2008, 175—179 [in Russian].
4. Bakirov, V.S., Dukhopelnikov, V.M., Zaytsev, B.P. et al. (2004). *V.N. Karazin Kharkiv National University over 200 years*. Kharkiv: Folio, 750 [in Ukrainian].
5. Shkuratov, Y.G. (Ed.) (2008). *200 years of astronomy at Kharkiv University*. Kharkiv: Kharkiv National University, 632 [in Russian].

6. Kukhtin, A.V. (2012). Development of historical education and science at Kharkiv State Pedagogical Institute in 1933—1941. *Collection of scientific works. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University*, 43, 120—126 [in Ukrainian].
7. Ponomarenko, R.O. (2008). Scientific activity in Kharkiv during the occupation in 1941—1943. *Issues of History of Science and Technology*, 3, 65—70 [in Ukrainian].
8. Zaytsev, B.P., Posokhov, S.I. (2001). Memories of the war in the documents. *Universitates. Science and Enlightenment*, 3, 48—59 [in Russian].
9. Personal documents of M.S. Sawron. (1927—1943). Archive of the Institute of Astronomy at Karazin Kharkiv National University (1927—1943) [in Russian, in Ukrainian].
10. Archive of the Russian Academy of Science. (1931). Form 555, register 4, case 552, 2 sheets [in Russian].
11. State Archive of the Kharkiv Region (SAKhR). (1934). Form r-2792, register 1, case 3, sheet 10 [in Ukrainian].
12. SAKhR. (1934). Form r-2792, register 1, case 4, sheet 3 [in Russian, in Ukrainian].
13. SAKhR. (1936). Form r-2792, register 1, case 20, sheet 190 [in Ukrainian].
14. SAKhR. (1936). Form r-2792, register 1, case 21, sheets 40—41, 44, 45 [in Ukrainian].
15. SAKhR. (1941—1943). Form r-3076, register 1, case 1, 138 sheets [in Ukrainian].
16. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 4, 9 sheets [in Ukrainian].
17. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 5, sheet 135 [in Ukrainian].
18. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 6, 80 sheets [in Ukrainian].
19. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 15, 19 sheets [in Ukrainian].
20. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 21, sheet 323 [in Ukrainian].
21. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 23, 107 sheets [in Ukrainian].
22. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 26, 43 sheets [in Ukrainian].
23. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 29, 172 sheets (in Russian, in Ukrainian, in German).
24. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 43, 57 sheets [in Ukrainian].
25. SAKhR. (1942). Form r-3076, register 1, case 45, sheet 186 [in Ukrainian].
26. SAKhR. (1942). Form r-3081, register 1, case 55, sheets 1—2 [in Ukrainian].
27. SAKhR. (1936). Form r-4293, register 1, case 9, 215 sheets [in Ukrainian].
28. SAKhR. (1936). Form r-4293, register 1, case 10, sheet 115 [in Ukrainian].
29. SAKhR. (1938). Form r-4293, register 1, case 23, sheets 118—120 [in Ukrainian].
30. SAKhR. (1938). Form r-4293, register 1, case 24, sheet 58 [in Ukrainian].
31. SAKhR. (1939). Form r-4293, register 1, case 50, sheet 230 [in Ukrainian].
32. SAKhR. (1939). Form r-4293, register 1, case 51, sheet 171 [in Ukrainian].
33. SAKhR. (1940). Form r-4293, register 1, case 60, sheet 133 [in Ukrainian].
34. SAKhR. (1940). Form r-4293, register 1, case 66, sheets 26, 60. [in Ukrainian].
35. SAKhR. (1940). Form r-4293, register 1, case 67, sheet 101 [in Ukrainian].
36. SAKhR. (1941). Form r-4293, register 1, case 76, sheets 217, 246 [in Ukrainian].
37. Archive of V.N. Karazin Kharkiv National University (1933). Register of D.E.T. in 1933—1941, case 243, 4 sheets [in Ukrainian].
38. Memorial book of the Poltava Region for 1915. Poltava: Tipo-Litographiya Gubern. Pravlinnya, 1915, p. 231 [in Russian].
39. Sawron, M.S. (1935). Distribution of extragalactic nebulae. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 5, 39—47 [in Ukrainian].
40. Balyshv, M.A. (2018). A Historical and Biographical Study of the Life and Scientific Work of Boris Semeykin (1900—1938). *Kinematics and Physics of Celestial Bodies*, vol. 34, issue 2, 98—101.
41. Barabashov, N.P. (1932). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkov State University in 1931. *Astronomical Journal*, vol. 9, issue 3—4, 294—298 [in Russian].

42. Balyshev, M.A. (2018). The life and scientific work of Praskovia Parkhomenko, a Ukrainian astronomer: a historical and biographical study. *Science and Science of Science*, 1, 114—137 [in Russian].
43. Balyshev, M.A. (2018). **Sic itur ad astra: Scientific biography and tragic destiny of astronomer Boris Evgenievich Semykin (1900—1938)**. *Studies in the History of Astronomy*, 40, 127—169 [in Russian].
44. Sawron, M.S. (1935). Atmospheric absorption of photographic rays. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 5, 49—54 [in Ukrainian].
45. Barabashov, N.P. (1934). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1933. *Astronomical Journal*, vol. 11, issue 3, p. 270 [in Russian].
46. Gnedin, Y.N., Borisov, N.V., Natsvlshvili, T.M. (1990). The Intermediate Polar V603-AQ-UILAE. *Soviet Astronomy Letters*, vol. 16, issue 7, 635—641 [in Russian].
47. Sawron, M.S. (1938). Observation of Nova Herculis 1934. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 6, 47—49 [in Ukrainian].
48. Dai, Z.B., Qian, S.B. (2009). Plausible explanations for the variations of orbital period in the old nova DQ Herculis. *Astronomy and Astrophysics*, vol. 503, issue 3, 883—888.
49. Mikhaylov, V.O., Sawron, M.S. (1935). Photographic observations of comet 1935a Johnson on a 16-cm and 12-cm Zeiss astrographs at Kharkiv Astronomical Observatory of Kharkiv State University. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 3, p. 3 [in Ukrainian].
50. (1936). Kometen und Meteore. 6689: Sternwarten und Beobachter *Astronomischer Jahresbericht*, 37, s. 184.
51. Barabashov, N.P. (1936). About the expedition of the Astronomical Observatory of Kharkiv State University to observe a total Solar eclipse on June 19, 1936. *Mirovedenie*, vol. 25, issue 6, 14—22 [in Russian].
52. Sawron, M.S. (1938). Visual brightness of Nova 605 1936 Lacertae. *Publications of the Kharkiv Astronomical Observatory*, 6, 51—53 [in Ukrainian].
53. Barabashov, N.P. (1938). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1937. *Astronomical Journal*, vol. 15, issue 3, 278—279 [in Russian].
54. Barabashov, N.P. (1939). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1938. *Astronomical Journal*, vol. 16, issue 2, 112—113 [in Russian].
55. Barabashov, N.P. (1940). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1939. *Astronomical Journal*, vol. 17, issue 3, 94—96 [in Russian].
56. Naumov, I.A. (Ed.) (1991). *History of the Faculty of Physics and Mathematics of the H.S. Skovoroda Kharkiv State Pedagogical Institute (the 180th anniversary of the institute)*. Kharkov: Kharkov State Pedagogical Institute, 24 p. [in Russian].
57. Barabashov, N.P. (1941). Report on the activities of the Astronomical Observatory Kharkiv State University in 1940. *Astronomical Journal*, vol. 18, issue 3, p. 267 [in Russian].
58. Shachneva, E.V. (1969). Some issue of the history of H.S. Skovoroda Kharkiv State Pedagogical Institute. *Proceedings of the scientific session dedicated to the 50th anniversary of the Institute*. (pp. 31—33). Kharkiv: Kharkiv University Press [in Ukrainian].
59. Onischenko, O.S. (Ed.) (2007). *History of the National Academy of Science of Ukraine (1941—1945)*. Part 1. Kyiv, 808 p. [in Ukrainian].
60. Onischenko, O.S. (Ed.) (2007). *History of the National Academy of Science of Ukraine (1941—1945)*. Part 2. Kyiv, 576 p. [in Ukrainian].

Received 19.02.2020

М.А. Балышев, кандидат исторических наук, директор,
Центральный государственный научно-технический архив Украины,
ул. Университетская, 4, Харьков, 61003, Украина,
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com

**ИСТОРИКО-БИОГРАФИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЖИЗНИ
И ТВОРЧЕСТВА УКРАИНСКОГО АСТРОФИЗИКА
ПРОФЕССОРА МСТИСЛАВА СЕРГЕЕВИЧА САВРОНА (1902—1943)**

Статья посвящена исследованию жизни и творчества украинского астронома М.С. Саврона, специализировавшегося в области галактической и внегалактической астрономии. Освещены этапы научного пути талантливого ученого, астронома-наблюдателя, который изучал физические характеристики Солнца, успешно фотографировал малые планеты и астероиды главного пояса (Аквитанию, Весту, Ириду, Флору, Цереру), осуществил серию многолетних наблюдений переменных звезд. Саврон одним из первых среди украинских астрономов исследовал переменные звезды, в частности Новые в созвездиях Геркулеса, Орла и Ящерицы, которые, по современным данным, являются промежуточными полярами (DQ Herculis, V603 Aquilae). Астроном изучал тройную звездную систему Дельта Лебеда, наблюдал редкие звезды О-типа, фотографировал известные шаровые скопления М13 в созвездии Геркулеса и М15 в созвездии Пегаса, в котором также содержится много переменных звезд; исследовал долгопериодическую комету Джонсона (1936). В Харьковской астрономической обсерватории Саврон выполнил фундаментальную научно-исследовательскую работу, посвященную проблеме поглощения фотографических лучей в атмосфере Земли. В составе делегации харьковских астрономов принимал участие в наблюдениях так называемого «Большого советского затмения» — полного солнечного затмения 1936 г.

В статье приведены примеры сотрудничества астронома с ведущими учеными Харьковской астрономической обсерватории проф. Б.П. Герасимовичем, проф. Н.П. Барабашовым, Б.Е. Семейкиным и П.Г. Пархоменко; показано участие Саврона в развитии инструментальной базы обсерватории; проанализированы его научные публикации.

Рассмотрена административно-педагогическая деятельность ученого в учреждениях высшего образования: в Харьковском государственном университете имени А.М. Горького, Харьковском государственном педагогическом институте имени Г.С. Сковороды, в частности на должностях декана географического и физико-математического факультетов, заведующего кафедрой астрономии.

Документально подтверждена деятельность проф. М.С. Саврона во время Второй мировой войны, в частности показано его участие в организации Совета наук в Харькове и работу в Научно-технической управе во время немецкой оккупации города в 1941—1943 гг.

Ключевые слова: астрофизика, галактика, малая планета, переменные звезды, Новая в Геркулесе 1934, туманность, «Большое советское солнечное затмение», внегалактические объекты, Харьковская астрономическая обсерватория, Харьковский государственный университет, Харьковский государственный педагогический институт.

M.A. Balyshev, PhD (History), director,
Central State Scientific and Technical Archives of Ukraine,
4, Universitetskaya str., Kharkiv, 61003, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-5211-3208>
e-mail: m.a.balyshev@gmail.com

THE LIFE AND SCIENTIFIC WORK OF PROFESSOR
MSTISLAV SERGIYOVYCH SAWRON (1902—1943),
THE UKRAINIAN ASTROPHYSICIST: A HISTORICAL
AND BIOGRAPHICAL STUDY

The article focuses on the studying the life and work of the Ukrainian astronomer M.S. Sawron, a specialist in the field of galactic and extragalactic astronomy. This research paper has highlighted the stages of the scientific path of a talented scientist, an astronomer-observer, who studied the physical conditions of the Sun, successfully photographed the minor planets and asteroids of the main belt (Aquitania, Vesta, Iris, Flora, Ceres), implemented a series of long-term observations of variable stars.

Sawron was one of the first Ukrainian astronomers who studied variable stars, in particular, Novae in the constellations Hercules, Aquila and Lacerta, which, according to modern data, are intermediate polar (DQ Herculis, V603 Aquilae). The astronomer studied the Delta Cygni triple-star system, observed rare O-type stars, and photographed the famous globular clusters M13 in the constellations Hercules and M15 in the constellation Pegasus, which also contains many variable stars; investigated the long-period comet Johnson (1936).

At the Kharkiv Astronomical Observatory Sawron performed a fundamental research work devoted to the problem of photographic rays' absorption in the Earth's atmosphere. As part of the delegation of Kharkiv astronomers, he took part in the observations of the so-called «The Great Soviet Solar Eclipse» — the total Solar Eclipse of 1936.

Examples of cooperation of an astronomer with leading scientists of the Kharkiv Astronomical Observatory prof. B.P. Gerasimovich, prof. M.P. Barabashov, B.E. Semeykin and P.G. Parkhomenko; Sawron's participation in the development of the instrumental base of the observatory were provided.

The administrative and pedagogical activity of the scientist in institutions of higher education is considered: at Gorky Kharkiv State University, Skovoroda Kharkiv State Pedagogical Institute, in particular as dean of the geographical and physical-mathematical faculties, head of the department of astronomy.

The activity of prof. M.S. Sawron during the Second World War, his participation in the organization of the Council of Sciences in Kharkiv and his work in the Scientific and technical office during the German occupation of the city in 1941—1943 are substantiated by documents.

Keywords: *astrophysics, galaxy, minor planet, variable stars, DQ Herculis, nebula, «The Great Soviet Solar Eclipse», extragalactic objects, Kharkiv Astronomical Observatory, Kharkiv State University, Kharkiv State Pedagogical Institute.*